

ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ ТА ДЕРИВАТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 81'373.611

Л. Є. Азарова, Радомська Л. А.

СТАТУС ІМЕННИКІВ-ЮКСТАПОЗИТІВ У СУЧАСНІЙ РУСИСТИЦІ

У статті зосереджено увагу на аналізі природи іменників-юкстапозитів у межах російського мовознавства. Основні здобутки російських лінгвістів у вивченні складних слів, утворених словоскладанням, розглянуто через призму їхнього значення для сучасного мовознавства, зокрема для подальшого дослідження цих мовних одиниць.

Ключові слова: іменник-юкстапозит, складноскладені слова, словоскладання, основокладання, чисте складання, апозитивні конструкції.

У сучасній лінгвістиці на матеріалі різних мов простежуємо активізацію досліджень, спрямованих на з'ясування особливостей словоскладання як одного з продуктивних способів деривації. Дослідники зосереджують увагу на різних аспектах словоскладання: природі складних слів, їхній семантиці, закономірностях цього способу словотворення, особливостях його реалізації в різні періоди розвитку мови і т. д.

Зокрема, проблему складних слів розглядають у наукових працях на матеріалі чеської (І. Боздехова, М. Гелцель, Д. Шлосар), сербської (Ф. Міклошич, В. Ягич), польської (І. Л. Лось, О. І. Коряковцева), білоруської (О. О. Лукашанець), французької (Р. В. Вацеба) та інших мов.

В українському мовознавстві відомі дослідження в галузі семантичної та дериваційної природи юкстапозитів, особливостей їхньої морфемної побудови, функціонування в різних терміносистемах тощо (праці Л. А. Булаховського, Н. С. Родзевич, В. О. Горпинича, Н. Ф. Клименко, В. М. Русанівського, Є. А. Карпіловської, К. Г. Городенської, С. Ю. Жарко, Л. В. Козак, Т. В. Лепехи, Л. М. Філюк, О. В. Чорної та ін.).

Однак чи не найповніше вчення про складні слова, утворені словоскладанням, розкрито в працях російських лінгвістів. Починаючи від досліджень М. В. Ломоносова, проблему розглядали в різних вимірах, висловлювали часто суперечливі думки. Про це явище писали А. Х. Востоков, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, Ф. Ф. Фортунатов та ін. У сучасній русистиці проблемам словоскладання присвячені дослідження Г. О. Винокура, Є. А. Василевської, В. В. Виноградова, Є. А. Земської, Є. С. Кубрякової, А. Н. Тихонова, Н. М. Шанського, В. В. Лопатіна, І. С. Улуханова, А. І. Моїсеєва, Т. І. Кочеткової та інших.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, зростанням продуктивності словоскладання в мові, по-друге, потребою систематизування відомого науці й визначення єдиного трактування аналізованих мовних одиниць, оскільки, незважаючи на широку бібліографію, присвячену юкстапозитам, залишається нерозв'язаним ряд проблем, що породжують суперечності не тільки в дериватології, а й у лексикології та синтаксисі.

Мета статті – проаналізувати основні дослідження російських лінгвістів у галузі творення складних слів, з'ясувати особливості визначення природи й статусу іменників-юкстапозитів у русистиці.

Одразу відзначимо, що в російському мовознавстві утворені внаслідок словоскладання лексичні одиниці не мають єдиного термінологічного визначення. В українстиці, попри розбіжність у поглядах, у згаданому значенні усталився переважно термін *юкстапозит*, уведений в науковий обіг А. О. Білецьким, Н. Ф. Клименко. У русистиці модель «слово + слово» (з дефісним написанням) кваліфікують по-різному: *складноскладені слова* (Г. М. Абакшина, Т. І. Кочеткова, М. Ф. Тузова, Н. М. Шанський, К. С. Горбачевич, Л. О. Леон та ін.), *комплексні найменування* (А. І. Моїсеєв), *зближення* (М. І. Привалова), *апозитивні сполучення* (С. С. Вартапетова, О. С. Малахов, П. О. Лекант, М. В. Корнілов та ін.), *сполучення сполучного* (рос. «сопряженного») *типу* (Є. А. Орлова), *біноміни* (М. В. Костроміна) і т. д. Цікаво, що деякі дослідники розподіляють іменники-юкстапозити (ми вживаємо цей термін, цілком підтримуючи усталену українську традицію) між одиницями різних рівнів мови, зазначаючи, що «в системі сучасної російської мови функціонують

подібні у структурному відношенні одиниці...», зокрема «**складноскладені іменники** (типу *хлеб-соль*, *ракета-носитель*), **апозитивні словосполучення** (типу *земля-кормилица*, *осетин-извозчик*, *девица-красавица*) та **одиниці перехідного характеру** (типу *горе-охотник*) [9 : 5]. Звичайно, ми не можемо погодитися з таким трактуванням, оскільки визначаємо усі згадані приклади як іменники-юкстапозити, одиниці винятково лексичного рівня мови.

Доповнюючи думку про юкстапозити з погляду синтаксичної деривації, тобто одиниць синтаксичного рівня, зазначимо, що деякі сучасні автори оперують також поняттям *прикладка* (О. С. Малахов, І. В. Велико та ін.). І. В. Величко розглядає прикладку як «явище номінативно-синтаксичного семіосизу», яке, будучи дифузним, гібридним утворенням, виконує унікальну функцію інтеграції мовних систем [5 : 145]. Наявність різних підходів щодо виду синтаксичного зв'язку між компонентами прикладкового сполучення підтверджує недостатню аргументованість такого погляду: автори «Современного русского языка» (2002) визначають цей зв'язок як апозицію [21 : 452.], І. П. Распопов – як аплікацію [15 : 40], паралелізм форм – Є. С. Скобликова [19 : 206].

Стосовно способу, яким утворені іменники-юкстапозити, у російському мовознавстві загалом усталився термін *словоскладання*, що не співвідноситься з утворенням одиниць синтаксичного рівня. Проте, як свідчить здійснений нами аналіз праць, у сучасній русистичі немає єдиного трактування цього терміна. Найчастіше словоскладання розглядають як різновид складання поруч зі зрощенням, абрєвіацією, чистим складанням, а також окремо – як чисте складання, до якого зараховують й основоскладання: 1) «*словоскладання* (основоскладання)... цільнооформлене поєднання двох чи більше морфем, що виступають у якості кореневих в окремих словах» [1 : 426]; 2) «*словоскладання*. Утворення нових слів шляхом поєднання в одне ціле двох і більше основ» [16 : 416]; 3) «*словоскладання* – один із способів словотворення, що полягає в морфологічному поєднанні двох чи більше коренів (основ)» [11 : 469]. Подібне трактування знаходимо й в інших працях, проте воно, на нашу думку, не є досить точним, оскільки в процесі основоскладання й словоскладання беруть участь принципово різні словотвірні моделі.

Варто відзначити, що поняттям *складання* послуговувався ще М. В. Ломоносов, з'ясовуючи природу нових слів. Складання, на його думку, буває «від поєднання двох або багатьох висловлень в одну лексичну одиницю» [12 : 409 – 410]. М. Греч у «Практической русской грамматике» дійшов висновку, —...щ мета складання двох простих слів – це точніше визначення одного з них за допомогою іншого» [7 : 215]. Обидва дослідники висловлювали тільки деякі принципові положення про утворення складних слів, що стало пізніше підґрунтям для розкриття шляхів виникнення цих слів.

Не розмежовуючи основоскладання й словоскладання, Є. А. Земська вживає термін *чисте складання*, до якого зараховує поєднання «однієї чи декількох основ якої-небудь частини мови із самостійним словом»: *черно-белый*, *сине-зелёный*, *диван-кровать*, *плащ-палатка* та ін. [8 : 215]. Такий же підхід можна знайти й в академічних граматиках 1952 – 1954, 1970, 1980 рр.: складанням (чистим складанням) називають утворення складних слів, у яких «опорний (останній) компонент прирівнюється до цілого слова, а попередній компонент (чи компоненти) є чистою основою»: *первоисточник*, *лесостепь*, *износостойкий*, *царь-пушка* [17 : 139].

Зазначимо, що частина дослідників не зараховує словоскладання до морфологічних способів творення слів. Так Є. А. Василевська, посилаючись на В. В. Виноградова, розглядає словоскладання в межах морфолого-синтаксичного способу деривації, пов'язуючи його з процесом розвитку словосполучень [4 : 3 – 4]. К. А. Левковська взагалі виокремлює словоскладання в синтаксичному словотворенні [10 : 17].

З'ясування особливостей визначення природи іменників-юкстапозитів, на наш погляд, було б неповним без розгляду хронологічного розвитку думок щодо утворень зразка «іменник+іменник» (без з'єднувального голосного) у російському мовознавстві. На згадану модель складних слів у «Русской грамматике» звернув увагу О. Х. Востоков. Дослідник зазначав: «Знаком з'єднування в одне ціле пов'язуються два іменники, що поєднуються в одне слово без зміни закінчень, наприклад, назви чинів: *генерал-майор*, *капитан-исправник*, *флигель-адъютант*... У назвах деяких трав з'єднуються таким чином і сполучник з іменниками, наприклад, *брат-и-сестра*, *мать-и-мачеха* [6 : 103]. Він не запропонував свого терміна для найменування таких утворень, але, без сумніву, зарахував їх до розряду слів (не словосполучень), виділивши в них таку ознаку, як цілісне оформлення.

Цю ж думку розвиває Ф. І. Буслаєв, відтворюючи генезу складних слів такої форми (з незмінним першим компонентом): «Деякі слова, що складені з двох іменників, відмінюючись, змінюють закінчення в обох частинах, наприклад, *царь-град*, *царя-града*, *царю-граду* і под. ...».

Він пояснює виникнення деяких груп складних іменників із словосполучень з прикладкою. Це відбувається, коли «деякі синоніми поєднуються так тісно, що становлять ніби одне складне слово, наприклад, *путь-дороги, бой-драка*, та у виразах із двох слів, які вживаються часто разом і здебільшого не поєднані сполучником, напр., *хлеб-соль, отец-мать*. Такі вирази сприймаються як складні слова» [2 : 81].

Учення про прикладку, яке створив О. О. Потєбня, сприяло відмежуванню одиниць різних рівнів мови – деяких груп словосполучень атрибутивного характеру від іншої групи складних іменників. Спостереження О. О. Потєбні певною мірою пояснюють механізм утворення іменників аналізованої моделі.

«Справжніми» складними іменниками без з'єднувального голосного О. І. Мельникова називає всі іменникові моделі «іменник + іменник» із незмінюваним першим компонентом: *грусть-тоска, путь-дороги, гамма-лучи, дизель-поезд* [13 : 74]. Інші дослідники, зокрема А. А. Шеляховська та І. В. Агаронян, також зараховують до розряду складних іменників утворення з незмінним першим компонентом. Проте не всі мовознавці, ми погоджуємося з ними, змінюваність-незмінюваність першого компонента вважають істотною ознакою юкстапозита (К. С. Горбачевич, Л. О. Леон).

М. І. Привалова розглядає моделі «іменник + іменник без з'єднувального голосного» як своєрідні «зближення», серед яких розрізняє такі, що близькі до складних слів («парні слова» – *отец-мать, род-племя*, зближення синонімів – *правда-истина, пути-дорожки*) й такі, що подібні до синтаксичних словосполучень зразка прикладок (означальні зближення типу *кухар-француз*) [14 : 69 – 78].

Автори енциклопедії російської мови (1997) називають складноскладеними слова, «утворені поєднанням двох чи більше простих слів, що належать, як правило, до однієї частини мови; останній компонент їхній прирівнюється до самостійного слова» [18 : 516]. До цієї категорії зараховано також і термінологічні чи близькі до термінів складні найменування. Загалом ми погоджуємося з таким трактуванням, але дещо суперечливим нам видається твердження про те, що слова зразка *дом-музей, диван-кровать, сад-ясли, ракета-носитель, лётчик-космонавт* – це «сполучення іменників, що не мають цільнооформленості слова», оскільки «не тільки другий, а й перший компонент таких слів може змінюватися» [18 : 516]. Проте такі слова мають закріпленій порядок компонентів, єдиний наголос (ознаки цільнооформленості). Очевидно, для деяких іменників-юкстапозитів властива парадигматична змінність першого компонента, та це не позбавляє їх статусу лексичної одиниці мови.

Різноманітність наявних поглядів, інтерпретацій словоскладання та одиниць, утворених в його результаті, ілюструє здійснений нами аналіз основних російських підручників та посібників із сучасної російської мови для вищої школи з початку 80-х рр. ХХ ст. Хоча за усталеною традицією «у наукових дослідженнях майже не прийнято робити покликання на навчальні посібники», проте вони є «науковим й одночасно нормативним описом», що відображає наукові проблеми в концентрованому вигляді [9 : 6]. Уже в підручнику «Современный русский литературный язык» 1982 р. під редакцією П. А. Леканта чітко розрізняють слово- й основоскладання: при словоскладанні утворюються складені слова, при основоскладанні утворюються складні злиті слова. Утворення зразка *диван-кровать, плац-палатка* в підручнику «Современный русский язык» 1989 р. під редакцією В. А. Белошапкової зараховують до чистого складання, тобто «поєднання однієї чи декількох основ будь-якої частини мови із самостійним словом» [20 : 312]. Автори виділяють рівноправні та нерівноправні відношення між компонентами, але, на жаль, утворення без інтерфікса як можливі розглядають лише з підрядними відношеннями (*вагон-ресторан, платье-костюм*). Вагомим здобутком є визначення показників цільнооформленості складного слова, що залишаються актуальними: «закріпленій порядок компонентів, єдиний наголос (зазвичай на останній частині), а також незмінність (при відмінюванні) у початкових членів складань» [20 : 312].

До морфологічного словотворення належить «складання слів» (*диван-кровать, платье-костюм*) і в навчальному посібнику Д. Є. Розенталя, І. П. Голуб, М. А. Теленкової «Современный русский язык» (М.: Международные отношения, 1994). Подібне трактування знаходимо й у посібнику під редакцією Н. С. Валгіної «Современный русский язык» 2002 р. Єдиним способом утворення складних слів називає чисте складання, коли «основний словотвірний засіб – єдиний основний словесний наголос», В. Н. Немченко, автор підручника «Вступ до мовознавства» 2008 р. Принципово інший підхід – з урахуванням синхронічного та діахронічного словотворення – репрезентований у підручнику «Современный русский язык» 2001 р. під редакцією П. А. Леканта: з точки зору синхронії словоскладання належить до безафіксного способу, є різновидом складання і прирівнюється до складноскладеного способу словотворення.

Отже, сучасна російська лінгвістика репрезентована досить глибокими й вагомими науковими розвідками, у яких досліджують проблему складних іменників, утворених за моделлю «іменник + іменник без з'єднувального голосного». Вони стали цінними здобутками, основою для подальшого вивчення іменників-юкстапозитів у сучасному мовознавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1969. – 607 с.
2. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев – М. : Наука, 1963. – Ч. 1. – 511 с.
3. Валгина Н. С. Современный русский язык : [учебник] / Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И. ; под ред. Н. С. Валгиной. – [6-е изд., перераб. и доп.]. – Москва : Логос, 2002. – 528 с.
4. Василевская Е. А. О русском словосложении (Словосочетание, словосложение, аффиксация) / Е. А. Василевская. – М.: Учпедгиз, 1962. – 35 с.
5. Величко И. В. Приложение как явление номинационно-синтаксического семиозиса и его антропологические возможности в художественном тексте / И. В. Величко // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск. – № 4. – 2008. – С. 145 – 149.
6. Востоков А. Х. Русская грамматика / А. Х. Востоков. – СПб., 1839. – 402 с.
7. Греч Н. И. Практическая русская грамматика / Н. И. Греч. – 10-е изд. – СПб., 1845. – 431 с.
8. Земская Е. А. Словообразование как деятельность / Е. А. Земская ; Рос. акад. наук, Ин-т русского языка. – М. : Наука, 1992. – 221 с.
9. Кочеткова Т. И. Проблема словосложения в современной русистике / Т. И. Кочеткова // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. Гуманитарные науки. – № 1 (43). – Оренбург : Издательство ОГПУ, 2006. – 204 с.
10. Левковская К. А. Словообразование : материалы к курсам языкознания / К. А. Левковская. – М. : Изд-во МГУ, 1954. – 38 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
12. Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений: Труды по филологии. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 7. – 422 с.
13. Мельникова А. И. Новые типы сложных существительных без соединительной гласной : автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. И. Мельникова. – М. : Моск.пед.ин-т, 1961. – 30 с.
14. Привалова М. И. К определению понятия сложного слова в русском языке / М. И. Привалова // Вестник Ленинград. ун-та. – 1956. – Вып. 2. – № 8. – С. 69 – 78.
15. Распопов И. П. Строение простого предложения в современном русском языке / И. П. Распопов. – М. : Либроком, 2009. – 192 с.
16. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 2 изд. – М. : Просвещение, 1976. – 543 с.
17. Русская грамматика. Т. I : Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1980.
18. Русский язык. Энциклопедия. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1997. – 721 с.
19. Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке / Е. С. Скобликова. – М. : Просвещение, 1971. – 240 с.
20. Современный русский язык / [В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.] ; под ред. В. А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1989. – 800 с.
21. Современный русский язык / П. А. Лекант, Е. И. Диброва, Л. Л. Касаткин и др. ; под ред. П. А. Леканта. – М. : Дрофа, 2002. – 557 с.

В статье сосредоточено внимание на анализе природы существительных-юкстапозитов в пределах русского языкознания. Основные достижения русских лингвистов в изучении сложных слов, образованных словосложением, рассмотрены через призму их значения для современного языкознания, в частности для последующего исследования этих языковых единиц.

Ключевые слова: существительное-юкстапозит, сложносоставные слова, словосложение, основосложение, чистое сложение, аппозитивные конструкции.

The article concentrates its attention on the analysis of nouns-juxtapositions nature within the ambit of Russian linguistics. The main achievements of Russian linguists in the study of compound words formed by compounding, examined through the prism of their significance for modern linguistics, in particular for the further study of these linguistic units.

Key words: noun-juxtaposition, compound words, compounding, stem-making, pure composing, appositive constructions.